

JĘZYKOZNAWSTWO

Олена Бай

DOI 10.15290/sw.2022.22.11

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет філології та журналістики
Кафедра полоністики і перекладу
Tel. +380505850288
e-mail: bajolena@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3455-7611>

Ольга Яручик

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет філології та журналістики
Кафедра полоністики і перекладу
Tel. +380663297013
e-mail: ola2180@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5194-1105>

Смислотворча функція архаїзмів віршів Данила Братковського у перекладі Валерія Шевчука

Ключові слова: архаїзм, польськокомовна поезія, переклад, адекватність

Уживання архаїзмів у текстах перекладів серед сучасних перекладознавців викликає різні реакції – від повного сприйняття до радикальної критики. Так, дослідниця і перекладачка Нора Галь закликала уникати архаїзмів, вбачаючи у їх використанні культурну несумісність [Галь 1972, 15]. Тарас Кияк, опираючись на позицію цієї вченої, пропонує спершу знаходити національні корелятиви і лише в разі їх відсутності вдаватися до міжмовних транскрипцій. Принагідно він вказує на потребу створення потекстових коментарів [Кияк 2008, 153].

Якщо йдеться про переклади сучасної зарубіжної літератури, ця неодностайність науковців виправдана і зрозуміла. Натомість дещо інші перекладознавчі підходи необхідно застосовувати до перекладу творів давніх епох. Саме тому предметом нашого дослідження стала

архаїчна лексика в українських перекладах Валерія Шевчука збірки польськокомовної поезії *Świat po części przejrzany* (*Світ, по частинах розглянутий*) Данила Братковського з 1697 року, які здійснив Валерій Шевчук [Братковський 2004].

Мета публікації – дослідити архаїчний тип лексики в українських перекладах віршів Данила Братковського, виявити доцільність техніки архаїзації, вказати на рівень її адекватності й еквівалентності, семантичної відповідності оригіналу.

При виборі цієї проблематики ми спиралися на загальновідоме твердження, що заглиблення у творчість одного письменника і перекладача покликане сприяти систематизації знань про архаїзми та перекладацький метод архаїзації загалом.

Вивченням архаїзмів у лінгвістичному плані займалися такі вчені, як Нора Галь [Галь 1972], Тарас Кияк [Кияк 2008], Людмила Мороз, Ірина Опанасюк [Опанасюк 2014] та ін. Серед найновіших досліджень архаїчної лексики варто виокремити публікації Дарії Доровської [Доровська 2019], Тетяни Ласінської [Ласінська 2017], Людмили Мельник [Мельник 2013] та ін. Їхні праці є важливим підґрунтям дослідження перекладів творів Данила Братковського.

При цьому Дарія Доровська наголошує:

Архаїзація – відтворення історичності тексту за допомогою несучасної мови (тобто мови, що сприймається як застаріла стосовно часу перекладу) і збереження всього несучасного текстового світу. Літературні перекладачі часто вважають, що вони підтримують баланс між двома етиками: вірність їхньому прочитанню намірів письменника-джерела (або, у релігійному тексті, божественного натхнення тексту), і бажанням створити текст, який перетвориться на артефакт цільової культури. Сама лінгвістична, структурна та референтна складність літературного тексту означає, що його перекладачі допускають високий ступінь автономії у своїх рішеннях [Доровська 2019, 123].

З огляду на це окрім типологічних перекладацьких тенденцій, у дослідженні ми враховуємо індивідуальний підхід перекладача, який схильний до значної архаїзації барокових текстів.

У дослідженні техніки архаїзації у перекладі варто звернутися до *Енциклопедії сучасної України*, яка, зважаючи на різні види застарілої лексики, визначає її так:

Архаїзми (грец. *ἀρχαῖος* – стародавній) – слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції, що вийшли з активного мовного вжитку [Железняк 2021].

До цього необхідно додати, що цей тип лексики зазвичай має низку синонімічних відповідників у сучасній мові, що відрізняє його від ще одного пласта застарілої лексики – історизмів.

Зважаючи на розширені лексичні ряди архаїчного характеру в польськомовних творах Данила Братковського, їх перекладену версію варто розділити на декілька взаємопов'язаних між собою груп [Jones 2004, 159].

Перша, найчисленніша група застарілої лексики у перекладах Валерія Шевчука, – це давні польські слова-реалії, відповідників до яких не можна підібрати у сучасній українській, як зрештою і в польській, мові. Відтак маємо справу з історизмами. До них зараховуємо почерпнуті з кінця XVII – початку XVIII ст. назви професій, посад і суспільних функцій, а також предметів побуту, які були поширені в давній Речі Посполитій: *підстолій, підсудок, чашиник, мечник, підстароста, шафар, шеляг, кунтуш, талляр, радюга, копа, сукман, крайчий, коморник, підписок, табін* тощо.

Проте деякі з перекладених реалій мають сучасні синонімічні відповідники чи мали їх у попередньому, XX столітті, тому це група неоднорідна і частково сформована за рахунок техніки архаїзації. До таких слів варто зарахувати: *хорунжий* (сучасне польське військове звання), *ловчий* (мисливець), *бурка* (шуба), *хурман* (візник), *хурка* (віз), *ковнір* (комір), *став'янка* (вудка), *жовнір* (солдат, військовий), *ксьондз* (римо-католицький священник), *фляки* (рубці), *гурт* (загорожа для отари) тощо.

У цьому випадку метод архаїзації тексту повністю виправданий, оскільки з художньою виразністю передає дух старовини і відтворює мовне багатство давньої Речі Посполитої, яка складалася з кількох народів і якої вже нема на карті світу.

У другій, власне архаїчній групі об'єднані слова різних підвидів. Зокрема, маємо на увазі такі архаїзми:

- лексико-фонетичні: *хорувати* (хворіти), *завше* (завжди), *злато* (золото), *дюра* (діра), *зело* (зілля), *вічі* (очі), *взорки* (взірці);
- лексико-словотвірні: *матуля* (матуся), *птася* (пташина), *синаш* (син), *ковт* (ковток), *гоне* (гонить), *повіз* (віз), *брателько* (брат), *взивач* (позивач), *неважить* (зневажає), *солодкість* (солод), *миса* (миска), *кумці* (куми), *турчин* (турок), *правко* (право), *щедристо* (щедро), *вуда* (вудка);
- лексико-морфологічні: *забаг* (забаганка), *справоруч* (з правого боку), *зліворуч* (з лівого боку), *згоддя* (згода), *поземья* (земля);

- лексико-стилістичні: *неборака (бідолаха), поцукрувати (посолодити), нецнота (гріх), вістити (сповіщати), зирити (вдивлятися), ветхий (старий), уздріти (побачити), загайка (затримка), загибати (гинути), песій (собачий);*
- власне лексичні: *дідич, дідичок (дорослий чи малий спадкоємець), дужий (міцний), кубок (горня), фігель (жарт), фанабери (претензії), трунок (напій), одинець (дикий кабан), хрія (грамота), кварта (четвертина), білоголова (жінка), канікула (відпочинок), огар (пес), вотувати (голосувати), румак (кінь), баніція (заборона).*

Незалежно від типу творення, усі ці застарілі слова використані з єдиною метою – стилізації під барокову епоху, з якою нас розділяє майже три століття. Як бачимо із прикладів, серед них переважають словотвірні та лексичні архаїзми. При цьому найпоширенішою словотвірною формою є суфіксальна форма творення архаїзмів (*згоддя, хлопек, дідичок* тощо). Також більшість із них виконують поверхневу функцію архаїзації, суттєво не змінюючи змісту перекладів. Лише лексична група застарілих слів та словосполучень виконує повну функцію архаїзації перекладених текстів, надаючи їм історичного колориту, так само як історичні та архаїчні реалії.

У випадку з перекладацькою функцією архаїзмів поверхневий метод архаїзації, який детально описують Френсіс Джонс та Аллан Турнер [Jones 2004, 165], цілком виправданий. Дарія Доровська так окреслює його особливості:

Поверхнева архаїзація включає додавання лексичних або синтаксичних архаїчних маркерів до цільового тексту, який інакше здається відносно сучасним [Доровська 2019, 124].

Із метою уникнення осучаснення барокового поетичного збірника Валерій Шевчук вдається до цієї техніки перекладу, надаючи їй провідної ролі в інтерпретаційному міжмовному процесі. Без цього методу тлумачення, на його думку, переклад втратив би стилістичну неповторність, завдяки якій твори Данила Братковського легко впізнати на загальному літературному тлі кінця XVII – початку XVIII ст.

Натомість повну архаїзацію порівняно невеликої кількості лексем перекладач застосував у випадку їх паралельного існування в українській та польській мовах. Так, в описі похоронного обіду, Валерій Шевчук звернувся до його давнього визначення *стипа*, підкресливши, що маємо справу не з індивідуально інтерпретованим полонізмом, а зі спільною лексемою, яка в сучасному словнику має синонімічні

відповідники. В оригіналі це слово позбавлене архаїчного характеру, натомість у сучасній польській мові виявляє тенденції до переходу у групу застарілих слів, що простежуємо в одному із фрагментів вірша «Pogrzeb Żony»:

Kładłeś do grobu rzewliwie płakałeś
Drugiej na stypie nisko się kłaniałeś.

[Братковський 2004, 251].

Така сама стилістична невідповідність між архаїзмами оригіналу та перекладу простежується у сатиричній фразі про довжину шат:

Ja pierwszy, kiedy idzie o Duszę
Zawczasu każe, podcinać kontusze.

[Братковський 2004, 291];

Я перший, йдеться коли-бо про душу,
Кажу завчасно підрізати кунтуша.

[Братковський 2004, 292].

Подібні асоціації викликає слово *хлоп* (*хлопек*), яке поза полонійною формою зберігає дух барокової старовини, із відсутньою на той час негативною конотацією:

Trudno rzecz będzie, aby chłopku zasię.

[Братковський 2004, 363];

Нелегка річ це із хлопом там матись.

[Братковський 2004, 364].

Особливістю авторського стилю є те, що Шевчук застосовує техніку архаїзації частіше до дієслів, аніж до іменників чи прикметників. Відтак у його текстах наявні несподівані для сучасного читача дієслівні форми:

Ziemię przepali
Niebo w trąbę zwinie.

[Братковський 2004, 99];

Землю запалить
в трубу небо звине.

[Братковський 2004, 100];

I milliony
tak ja wszystkie waże.

[Братковський 2004, 117];

Як є мільйони
завжди добре важиш.

[Братковський 2004, 118];

Grzech, rokosz jakaś, na moment cukruje
Za które potem, na wieki morduje.

[Братковський 2004, 337];

Гріх – розкіш наче, на момент цукрує
Невдовзі потім навіки мордує.

[Братковський 2004, 338].

Як бачимо, у зв'язку зі значною часопросторовою розбіжністю між оригіналами та перекладами, в сучасній інтерпретації творів Данила Братковського авторства Шевчука не існує архаїчної паралелі на рівні *оригінал – інтерпретація*, зате однією з найчастіших перекладацьких технік є архаїзація на всіх рівнях – флексійному, морфологічному, семантичному та синтаксичному.

Найчастіше до індивідуального перекладацького стилю Валерія Шевчука зараховуємо так звані псевдореалії та псевдоархаїзми, які завдяки збереженій транскрипції слів з оригіналу переносять на український лексичний гунт полонізми, надаючи їм застарілого колориту. Кількість таких авторських інтерпретацій дуже значна, тому їх необхідно виділити в окрему групу. Український читач помилково сприймає ці слова як архаїзми, оскільки вони позбавлені потекстових коментарів, на необхідності яких наголошують Тарас Кияк, Анатолій Науменко, Олександр Огуй [Кияк 2008] та інші дослідники, справедливо зауважуючи, що описова техніка перекладу в цьому випадку була б найдоречнішою й і еквівалентною щодо оригінальних текстів.

До цієї групи належать такі лексеми:

<i>Авторський переклад</i>	<i>Польський відповідник</i>	<i>Український відповідник</i>
<i>пхне</i>	<i>Pchnie</i>	<i>штовгне</i>
<i>хлоп</i>	<i>Chłop</i>	<i>селянин</i>
<i>драпіжний</i>	<i>Drapieżny</i>	<i>дикий</i>
<i>ялмужна</i>	<i>Jałmużna</i>	<i>милоstinя</i>

<i>Авторський переклад</i>	<i>Польський відповідник</i>	<i>Український відповідник</i>
<i>улічить</i>	<i>Uleczy</i>	<i>вилікує</i>
<i>неужита</i>	<i>Nieuzyta</i>	<i>невикористана</i>
<i>карк</i>	<i>Kark</i>	<i>шия</i>
<i>криж</i>	<i>Krzyż</i>	<i>хрест</i>
<i>строгий</i>	<i>Srogi</i>	<i>суворий</i>
<i>жона</i>	<i>Żona</i>	<i>дружина</i>
<i>сподні</i>	<i>Spodnie</i>	<i>штани</i>
<i>плац</i>	<i>Plac</i>	<i>майдан</i>
<i>кревний</i>	<i>Krewny</i>	<i>родич</i>
<i>робак</i>	<i>Robak</i>	<i>черв'як</i>
<i>наслідить</i>	<i>Nasledzi</i>	<i>унаслідуює</i>
<i>конверсація</i>	<i>Konwersacja</i>	<i>бесіда</i>
<i>вольність</i>	<i>Wolność</i>	<i>свобода</i>
<i>погріб</i>	<i>Pogrzeb</i>	<i>похорони</i>
<i>бозький</i>	<i>Boski</i>	<i>Божий</i>
<i>кляштор</i>	<i>Klasztor</i>	<i>монастир</i>
<i>тлум</i>	<i>Tłum</i>	<i>натоп</i>
<i>казання</i>	<i>Kazanie</i>	<i>проповідь</i>
<i>венгрин</i>	<i>Węgrzyn</i>	<i>угорець</i>

Це лише частина полонізованої української лексики, яку знаходимо в українських версіях віршів Данила Братковського. Наведені приклади допомагають усвідомити, наскільки складним є переклад старопольських текстів для сучасних українських перекладачів, оскільки ставлять їх перед дилемою – зберегти барокову структуру, мелодійність і риму твору, подекуди жертвуючи семантикою лексем, чи зберегти повну художню адекватність перекладу, жертвуючи духом епохи. Потрібно зазначити, що проблема адекватності перекладених Валерієм Шевчуком творів Данила Братковського тісно пов'язана передусім з явищем псевдоархаїзації, що відобразилося на індивідуальному стилі перекладача.

Загалом надмірне зосередження на техніці архаїзації викликає у читача непевність, у якому саме значенні автор хотів використати те чи те слово. Перекладачеві подекуди доводиться коментувати самого себе, виправдовуючи і пояснюючи незрозумілий контекст вико-

ристаної застарілої лексики. Так, у висловлюванні *мир злотий* [Братковський 2004, 191] він мав на увазі не польську грошову одиницю, а застарілу версію слова *золотий*. Так само слово *гривня* використано у значенні *давня монета у Речі Посполитій*, а не *сучасні українські гроші*, що перекладач зазначає у потекстових коментарях.

Трапляється, що транскрибування польської лексики у віршованих перекладах призводить до лінгвістичних каламбурів, як бачимо це у вірші *Pytałem / co to jest / czyli to wesele: Питаю: «Що це? Весілля голосять?!* [Братковський 2004, 153].

Лексема «голосити» в українській мові має значення «плакати», «лементувати», з чого виникає, що голосити можна радше на похоронах чи у випадку якогось нещастя, аніж на весіллі. Таким чином, стилізація під старовину в українських перекладах віршів Братковського не завжди оправдана, а подекуди недоцільна [Сухарєва 2020, 121].

Подібна ситуація склалася з транскрибованим словом *лата*, яке семантично відтворює польську лексему *roki (lata)*, натомість перекладач залишив його без змін, що значно ускладнює прочитання поетичного твору.

Варто наголосити, що заміна архаїзмів чи оригінальної лексики з віршів Данила Братковського полонізмами задля збереження ритми чи колориту є неадекватним способом перекладу і належить до засобів перекладацької псевдоархаїзації, якій в майбутньому варто присвятити окрему сторінку досліджень.

Ми дійшли до висновку, що архаїзми – одна з найчисленніших груп лексики в українських перекладах польськомовної поезії Данила Братковського. Серед них переважають лексико-словотвірні та власне лексичні (семантичні) архаїчні групи, значно поширені за рахунок творення перекладачем власних слів, які за транскрипцією відповідають польським оригінальним поняттям. Можемо визначити цю авторську індивідуалізацію як тенденцію до полонізації мовлення, що найчастіше характерна для діалектної лексики. У межах перекладацької практики Валерій Шевчук застосовує техніку архаїзації, яка різною мірою стосується історизмів, полонізмів, діалектизмів та власне архаїзмів, хоч ця група порівняно невелика. На прикладах перекладів віршів Данила Братковського виявлено техніки поверхневої архаїзації та псевдоархаїзації. У цій перспективі дослідження перекладів польськомовної поезії барокової доби потребує подальшого поглиблення. У майбутньому цей аспект варто розглядати в контексті індивідуального стилю перекладача та письменника.

Література

- Bratkovskiy D., 2004, *Svit, po chastynah rozglianutyi. Fototypichne vydannia. Pereklad. Dzherela. Studii* / per. Valeriya Shevchuka, Luck. [Братковський Д., 2004, *Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії* / пер. В. Шевчука, Луцьк].
- Hal N., 1972, *Slovo zhywoje i metrhoje: iz opyta perevodchuka i redaktora*, Kyiv. [Галь Н., 1972, *Слово живое и мертвое: Из опыта переводчика и редактора*, Киев].
- Dorovska D., 2019, *Arhaizacia v perekladoznavchych studiah: zmist poniattia ta pidhody do analizu*, [w:] *Problemy rozvytku humanitarnykh nauk v konteksti globalnykh transformacii suchasnogo komunikacijnogo prostoru: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferencii studentiv ta molodykh naukovciv*, Harkiv, 29 bereznia 2019, s. 121–125. [Доровська Д., 2019, *Архаїзація у перекладознавчих студіях: зміст поняття та підходи до аналізу*, [в:] *Проблеми розвитку гуманітарних наук в контексті глобальних трансформацій сучасного комунікаційного простору: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців*, Харків, 29 березня 2019, с. 121–125].
- Jones F. R., Turner A., 2004, *Archaisation*, [in:] *Modernisation and Reference in the Translation of Older Texts. Across Languages and Cultures*, pp. 159–185.
- Kujak T., Naumenko A., Oguj O., 2008, *Perekladoznawstwo (nimecko-ukrainskyj napriam)*, Kyiv, s. 152–153. [Кияк Т., Науменко А., Огуй О., 2008, *Перекладознавство (німецько-український напрям)*, Київ, с. 152–153].
- Lasinska T., 2017, *Zahalni pryncypy perekladu arhaichnoi leksyky*, [w:] *Science and Education a New Dimension*. Philology, V. 35, pp. 36–39. [Ласінська Т., 2017, *Загальні принципи перекладу архаїчної лексики*, [в:] *Science and Education a New Dimension*. Philology, V. 35, pp. 36–39].
- Melnyk L., 2013, *Osoblyvosti perekladu arhaizmiv jak istorychno-zastarilyh ody-nuc*, [w:] *Naukovi zapysky Vinnyckoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Myhaila Kociubynskoho*, Vur. 18, s. 419–423. [Мельник Л., 2013, *Особливості перекладу архаїзмів як історично-застарілих одиниць*, [в:] *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*, Вип. 18, с. 419–423].
- Opanasiuk I., Moroz L., 2014, *Slova v chasi (neolohizmu, arhaizmu i istoryzmu): osoblyvosti ih perekladu*, [w:] *Aktualni problemy filologii ta metodyky vykladannia humanitarnykh dyscyplin: Zbirnyk naukovykh prac. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho universytetu*, Rivne, s. 7–10. [Опанасюк І., Мороз Л., 2014, *Слова в часі (неологізми, архаїзми та історизми): особливості їх перекладу*, [в:] *Актуальні проблеми філології та методики викладання гуманітарних дисциплін: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, Рівне, с. 7–10].

- Suharieva S., Ciolyk N., Bai O., 2020, *Vnutrishniotekstovi transformacii v ukrainskyh perekladah Danyla Bratkovskoho*, [w:] Logos. Theoretical and empirical scientific research: concept and trends, Vol. 3, Oxford, s. 118–122. [Сухарева С., Цюлик Н., Бай О., 2020, *Внутрішньотекстові трансформації в українських перекладах Данила Братковського*, [в:] *Logos. Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*, Vol. 3, Oxford, с. 118–122].
- Zhelezniak M., 2021, *Архаізми. Українська сучасна енциклопедія*, [online], https://esu.com.ua/search_articles.php?id=44751, [5.05.2021]. [Железняк М., 2021, *Архаізми. Українська сучасна енциклопедія*, [Електронний ресурс], https://esu.com.ua/search_articles.php?id=44751, [15.05.2021]].

SEMANTIC FUNCTION OF ARCHAISMS IN UKRAINIAN TRANSLATIONS OF
DANYLO BRATKOWSKYI'S POEMS BY VALERII SHEVCHUK

ABSTRACT

Key words: archaism, Polish-language poetry, translation, adequacy

The semantic loading of archaisms in Ukrainian translations of Danylo Bratkovskyi's poems by Valerii Shewchuk is analyzed in the article. They are separated from another layer of outdated vocabulary – historicisms in modern language. Their belonging to different groups is indicated in terms of structure and content. Taking into account the structure of archaisms, we distinguish stylistic, morphological, word-formation, phonetic and lexical groups. Semantically we should consider that there are complete and superficial archaisms, so they perform different functions in the translated text and in the original text.

In the publication attention is paid to the level of adequacy and equivalence of translated baroque poetry. The prospects of translation of the ancient text with the use of archaisms are determined.

Among the words-realities in the Ukrainian versions of Bratkovskyi's poems we identify historicisms and a small group of archaisms consonant with them, which either have synonymous equivalents in modern Ukrainian or had them not so long ago, in the 20th century. Very often this type of vocabulary refers to public positions, professions, household items, etc. In this case the technique of archaizing the text is fully justified, as it conveys the spirit of antiquity and reproduces the linguistic richness of the ancient kingdom of Poland, which consisted of several nations and which is no longer on the world map.

The most common group are archaisms of the classical type, which are divided into subgroups by the nature of creation. In Ukrainian translations of Bratkovskyi we find their phonetic, morphological, word-forming and semantic variations. Regardless of the type of creation, all these obsolete words are used for a single purpose – imitation of the Baroque epoch, from which we are separated by three centuries.

Word-forming and lexical archaisms predominate among them. Most of them perform the superficial function of archaizing the text without significantly changing its content.

To the individual translation style we assign so-called pseudo-realities and pseudo-archaisms, which, thanks to the preserved transcription of words from the original transfer of Polish words to the Ukrainian lexical ground, gain an old-fashioned flavour. The number of such authorial interpretations is very significant, so they must be allocated to a separate group. Descriptive translation in this case would be most appropriate and equivalent to the original texts.

It can be concluded, on the basis of the conducted research, that archaisms are one of the most numerous groups of vocabulary in Ukrainian translations of Danylo Bratkowskyi's Polish language poetry. Phonetic and lexical (semantic) archaic groups predominate among them and are significantly widespread due to the translator's creation of his own words that correspond to the Polish original definitions through transcription. We can define this individuality as a tendency for polonization of speech that is often characteristic of dialectal vocabulary.